نادیموکراسی..
سامانی وەستا بەکر

دیموکراتی واتا دەسەڵاتی گەڵ بەڵام کاتێ گەل ناهۆشیار بوو چی؟
ئەی ئەگەر دیموکراسی چارەسەری کێشەکان نەکا جێگرەوەی چێیە؟

دیموکراسی: بە یۆنانی بە واتایی: “فەرمانڕەوایی گەل” شێوازێکی فەرمانڕەواییە کە هەموو هاوڵاتییەکی “شیاو” بە یەکسانی تیایا بەشدار ئ□ب□ن، کە بڕیارەکان بەپێی ڕێنمایییەکانی زۆرینەی هاوڵاتیان بەهۆی پرۆسەیەکی هەڵبژاردنی بێگەرد وەرئەگیرێن. کە بارودۆخی کۆمەڵایەتی و ئابووری و فەرهەنگی لەخۆئەگرێت، کە رێگە بە هاوڵاتیان ئەیات چارەنووسی ڕامیاری بە ئازادی و یەکسانی دیاری بکەن، هەروەها یەکێک لە گرنگترین بنامەکانی دیموکراسی بریتیە لە “بەرپرسیارت”، کە ڕێز لە سیستم بگیرێت و وشیاریت زالبێت بەسەر زەبر و توندوتیژیا.
دەستەواژەی دیموکراسی لە وشەی یۆنانی “دیموکراتیا” وەرگیراوە، کە وشەی یۆنانییەکە لە دوو بەش پێکهاتووە “دێمۆس” واتە گەل و “کراتین” واتە فەرمانڕەوایی. بەمانای “فەرمانڕەوایی گەل”. چەندین شێواز لە دیموکراسی هەیە، بەڵام دوو شێوازی بنەڕەتی هەیە، کە هەردووکیان هەوڵ ئەیەن بۆ چۆنیەتی بەدیهێنانی داواکاری هاووڵاتییان، یەکیک لە شێوازەکانی دیموکراسی، بریتییە لە دیموکراسی ڕاستەوخۆ کە رێگە بە هەموو هاوڵاتییەکی شیاو ئەیات بەشداری ڕاستەوخۆ و کاریگەر هەبێت لە بڕیاران لە پێکهێنانی حکومەت، وە یەکیکی تر لە شێوازەکانی دیموکراسی، بریتییە لە دیموکراسی نوێنەرایەتی کە لە زۆربەی دیموکراسییە مۆدێرنەکان بەدی ئەکرێت کە هەموو هاوڵاتییەکی شیاو لە بڕیارانا دەسەڵاتی باڵادەست ئەمێننەوە بەڵام دەسەڵاتی ڕامیاری بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ لە ڕێگای نوێنەرە هەڵبژێردراوەکان بە نوێنەرایەتی جێبەجێ ئەکرێت.

هاوڵاتی شیاو:
هاوڵاتی شیاو بەکەسێک ئەوترێ کە لەڕووی تەمەنەوە و توانای بڕیاردانی هەبێ بۆ هەڵبژاردن و دیارکردنی نوێەرایەتی حیزب، ڕێکخراو یان کەسێک تا دەسەڵاتی خۆی پێببخشێ و بەنوێنەرایەتی بەشداری لە دەرکردنی یاسا و بەڕێوەبردنا بکات.

دەنگدەری شیاو:

بەکەسێک ئەوترێ کە ئاستێکی بەرزی هۆشیاری و تێگەشتنی بە لێکدانەوەی بابەتەکان هەبێ و بتوانێ شرۆڤەیەکی ژیرانە بۆ گفت و گوتاری حیزب، ڕێکخراو، کەسایەتیی کاندیدەکان بکات و نەکەوێتە ژێر هەژموونی هەست و سۆزەوە.

هەڵەی شیاو:

مەخابن ئەوانەی کە ئەنجامی پرۆسەی دەنگدان و دیموکراسی "فەرمانڕەوایی گەل" یەکلایی ئەکەنەوە هاوڵاتی شیاون نەک دەنگدەری شیاو کە ئەمەش بە گەورەترین و پڕ کێشەترین پرۆسەی دیموکراسی ئەزانرێت بەتایبەتی لە وڵاتانی ڕۆژهەڵات و تازە گەشەکردووەکانا چونکوم ڕێژەی هاوڵاتی شیاوچەندین جار بەرامبەر بە دەنگدەری شیاوە بەڵام ئەمە لە ڕۆژئاوا جیاوازترە.

جۆرەکانی دیموکراسی:

*دیموکراسی میللی یان ڕاستەوخۆ، ئەمە زیاتر بە "ئەثینی" یان ڕەسەن ناو ئەبرێت لە کۆی جیهانا بوونی نییە.

*دیموکراسی سۆسیالیستی، ئەم جۆرە لە دیموکراسی سەرکەوتنی بەدەستنەهێناوە.

*دیموکراسی مەسیحی و ئاینەکانی تر، لەرێیا ئاین ئەبێ بەسەرچاوەی کۆی یاسا و ڕێساکان و ئازادی بەرتەسک ئەبێتەوە.

*دیموکراسی لیبڕاڵ، ئەم نمونەیە ساڵانی زوو زیاتر لە سویسرا و وڵاتانی ئەسکەندەنافیا جێبەجێئەکرا و بەڵام لە ئێستایا کاڵبێتەوە.

*دیموکراسی ناوەندی، ئەمەیان خراپترین جۆری دیموکراسییە کە شویعیەت بەرهەمی هێناوە، لەرێیا دەسەڵات لای ئەنجومەنی سەرکردایەتییە و گەل ئەبێ گوێرایەڵبێ.

زۆر جۆری تری دیموکراسی هەیە، بەڵام بە گشتی دابەش ئەبێ بەسەر دوو جۆرا:

١. دیموکراسی ڕاستەوخۆ. رێگە بە هەموو هاوڵاتییەکی شیاو ئەیات بەشداری ڕاستەوخۆ و کاریگەر هەبێت لە بڕیاردان لە پێکهێنانی حکوومەتا، ئەم جۆرە لە دیموکراسی لە زۆرێک لە وڵاتەکان دەستی تێئەخرێت و کاریگەری ڕاستەوخۆی هاوڵاتی لاوازئەکرێت.

٢. دیموکراسی ناڕاستەوخۆیان دیموکراسی نوێنەرایەتی. کە لە زۆربەی دیموکراسییە مۆدێرنەکان بەدی ئەکرێت، کە هەموو هاوڵاتییەکی شیاو لە هەڵبژاردنی نوێنەران لە دەسەڵات بەشدارەبن، بەڵام دەسەڵاتی ڕامیاری بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ لە ڕێگای نوێنەرە هەڵبژێردراوەکان جێبەجێ ئەکرێت. دیموکراسی ناڕاستەوخۆ

ئایدیۆلۆژیا و بنەما و ڕێباز و مەبدەئ نییە، بەڵکو کۆمەڵە
ڕێکەوتن و بەهایەکی سیاسی هاوبەشە، هەموو لایەک کۆکن لەسەری، بۆیە
ئەو هەموو دۆخە وەرئەگرێ.

نادیموکراسی خودی دیموکراسی:

وەک پێشیتر پێناسەکرا کە دیموکراسی واتای “فەرمانڕەوایی گەل”ە، واتا ئەبێت گەل هاوبەش و یەکسانبن و پێکەوە فەرمانڕەوایی بکەن، بەڵام هەر بەپێی ئەو واتایە و لە سیستمی دیموکراسیا نادادی و خۆسەپاندن ئەسەپێنرێ، زۆرینە کۆی مافەکانی بەرامبەر هیچی کەمینە ئەسەپێنێ و لە هەموو لایەکیشەوە دانی پیائەنرێ.

نادیموکراسی بوون لە خودی دیموکراسیا ئەوەیە کە ڕێ بە زۆرینە ئەیات مافەکانی کەمینە پێشێل بکات، زۆربەی کات کەمینە یان نەتەوەی ژێردەست مافەکانی ئەخورێت و بەدەنگدان و بە شێوەی دیموکراسی بەدۆراوی یەتەدەرێ بۆ نمونە دیموکراسی لە “عێراق، تورکیا و ئێران”.

لە عێراقا بە دیموکراسی و حوکمی زۆرینەی نوێنەرانی مەزهەبێکی دیاریکراو لە نەتەوەی سەردەست، لەگ□□ ب□وونی دەستورێکی دانپیانراوا، کەچی بەردەوام شیعەی باڵادەست لەڕێی زۆرینەی پەرلەمانییەوە بەدیموکراسی مافەکانی سوننە و کورد پێشێلەکا، ئەوەشی بەدەنگدان بۆیان نەکرێ لە ڕێگەی دادگای بەناو فیدراڵییەوە ئەسەپێنن چونکوم زۆرینەی ئەو دەزگایەش سەر بەوانە.

لە تورکیا بە دەنگدان و دیموکراسی لە ڕێگەی هەردوو دەزگای پەرلەمان و دادوەرییەوە مافەکانی کورد ل□ و□اتە نەک پێشێل ئەکرێ بەڵکو تا ئاستی سڕینەوەش ئەڕوات، لە تورکیا زمان و کلتور، خاک و نیشتمان، هونەر و ئەدەب هەمووی لە پەرلەمان و لە دادگاکانەوە لە کورد قەدەغەئەکرێ، لەڕاستیشا بەدیموکراسی لە ڕێی نوێنەرە هەڵبژێراوەکانەوە جێبەجێئەکرێ، کە کۆی ئەو کارانە نادادی و چەوسانەوە و سڕینەوە و نکۆڵی کردنە لە مافی گەلی کورد، بەڵام کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی تەنها سەرنجی لەسەر دەر□ بڕێ وئامادەنییە هیچ پەستانێک بخەنە سەر تورکیا لەبەر دوو هۆکار: هۆکاری یەکەم ئەوەیە کە پرۆسەکە لە پەرلەمان و دادگاکانەوە بە شێوەیەکی دیموکراسی و یاسای جێبەجێئەکرێ. هۆکاری دوەمیش بەرژەوەندی هاوبەشە لەگەڵ ئەو وڵاتە و دیموکراسی ئەکرێ بە خۆراکی بەرژەوەندییەکان.

دیکتاتۆر لە دیموکراسیا:

دیموکراسی ڕاستەوخۆ یان میللی کە زیاتر بە “ئەثینی” ناسراوە و گەل بە یەکسانی فەرمانڕەوایی ئەکەن لە ئێستایا بوونی نەماوە و

ئەگەر هەشبێ زۆر دەگمەنە. لە سەردەمی ئێستایا هێزە توندڕەوەکان، ئاینی و مەزهەبییەکان، دژە فرەیی و نەتەوەپەرستەکان لەڕێی سندوقەکانی هەڵبژاردنەوە و بەدەنگی زۆرینە و لە پەرلەمان کەی خواستەکانیان بەسەر کەی پێکهاتەکانیترا ئەسەپێنن، کە بەداخەوە لە ئێستایا ئەم دیاردەیە وڵاتانی ڕۆژئاواشی گرتەتەوە، نموونەی سوید، ئیتالیا، هەنگاریا و ڕوو لە هەڵکشانی زیاتریشە، گومانئەکرێ کە لە ئەگەری هەڵبژردنەوەی دۆنالد ترمپیشا ئەمریکاش بگرێتەوە.
وڵاتانی هاوشێوەی ڕووسیا، ئێران، وڵاتانی جیابووەوە لە یەکێتی سۆڤیەت، تورکیا، ڤەنزویلا، چین...هتد ئەم وڵاتانەش بە سود وەرگرتن لە دەنگدان و لەژێر پەردەی دیموکراسیا درێژە بە دەسەڵات و مانەوەی دیکتاتۆرەکانیان ئەدەن.

زۆرەملێی دیموکراسی:
ئەوەی لەسەر دیموکراسی زانراوە ئەوەیە کە هەر کەسێک بەپێی خواست و حەزەکانی خۆی، بەبێ ترس و بە ئاشکرا، کە دژ بە بەرژەوەندی گشتی و ئاسایشی نەتەوەی نەبێ، ئەوەی بەباشی ئەزانێ ئەنجامی بات، جا لەڕێی پرۆسەی دەنگدانەوەبێ یان نوسراو یان هەر شێوەیەکی تر کە گونجاوبێت، بەڵام ئەمە لە زۆربەی وڵاتانی ڕۆژئاوا و ڕابەرانی دیموکراسی جیهانی لە هەمووکاتێکا وەک خۆی جێبەجێ ناکرێ، بۆ نموونە نوسین و بڵاوکردنەوە دژی هاوڕەگەزبازی ڕێگەپێدراو نییە، نابێ بە ئاشکرا بەکەسی هاوڕەگەزباز بوترێ کە ئارەزووی هاوڕێیەتی یان پیاسەکردن ناکەی لەگەڵی لەبەر ئەوەی هاوڕەگەزبازە، خۆ ئەگەر ئەوەت پێووت ئەتوانێ ڕووبەڕووی دادگات بکاتەوە، ئەگەر لە منداڵان بپرسی کە ئایا چۆن لە هاوڕەگەزبازی ئەڕوانن و لەوەڵاما بڵێن ئەو کارە بەباش نابینن ئەوا باوک و دایکەکانیان بانگئەکرێن بۆ لێپێچینەوە، بەدیوێکیترا ئەبێ هاوڕەگەزبازی قبوڵکەی ئەگەر لەناخیشا دژبی، ئەمەش پێشێلکردنی ئازادی تاکە لەگەڵ بنەماکانی دیموکراسیا یەکناگرێتەوە.

جێگرەوەی دیموکراسی:
بەهەکاری ئەوەی کە دیموکراسی ڕاستەوخۆی میللی "ئەثینی"لە ئیستایا بوونی نییە و پرۆسەکە نوێنەرایەتی خودی واتا و مەغزای ناوەکەی ناکات و لە ئێستایا "دەوڵەت- نەتەوە" لە هەموو جیهان بەچۆی و تەنانەت لە ڕۆژئاوا و وڵاتانی ئەسکەندەنافیاش تەخ بەتەوانە و شەڕە لەسەر دیاریکردنی هەڵێی سنوورە ئەتنیکییەکان بەردەوامە. ئەوا ئەکرێ بە کەمێک سەرنجەوە "کۆنفیدرالیزمی دیموکراتیک" جێگرەوە بێت.
ئەگەر بەدوای چارەسەرا بگەڕێین بەتایبەتی بە ئەو ولات و شوێنانەی

کە زیاتر لە نەتەوەیەک یان ئاین و مەزهەبێک بوونی هەیە ناوچە کوردستانیە دابڕێنراوەکان یان عێراق، تورکیا، ئێران، سویسرا، ئۆکرانیا…هتد، ئەوا کۆنفیدڕاڵیزمی دیموکراتی باشترین چارەیە وە، بە کرداریش لە ڕۆژئاوای کوردستان جێبەجێ کراوەو سەرکەوتووش، لە سیستمی کۆنفیدراڵیزمی دیموکراتی بەپێی پێکهاتەکانە نەک زۆرینەو کەمینە یان نەتەوەی زاڵ و سەردەست وەک عێراق، ئێران ، سوریا و تورکیا.

مۆدیلی نەتەوە – دەوڵەت لەگەڵ سروشتی کەی پێکهاتەی کۆمەڵگاکانی خۆرهەڵاتی ناوین ناگونجێت نەک تەنها کورد. لە ساڵانی پێشووترا وردە وردە لەکەی جیهانا کار لەسەر کاڵکردنەوەی نەتەوە و سنور ئەکرایەوە و زیاتر گرنگی بە مرۆق بوون ئەیرا بەڵام بەداخەوە ماوەیەکە پێچەوانەکەی ئەبینین بەتایبەتی لە دوای کرۆنا و هاتنە دەرەوەی بەریتانیا لە یەکێتی ئەوروپا و شەڕی ڕوسیا-ئۆکرانیا و بەهێزبوونەوەی هێزە نەتەوە پەرستەکان دەوڵەت-نەتەوە زۆر تۆخ بۆتەوە و کاریشی پێئەکرێ.

لە مۆدێلی کۆنفیدڕاڵیزمی دیموکراتی ئەکرێ هەر نەتەوە و پێکهاتەیەک لە بری ئەوەی لەناو گلۆبالیزم یان ئیمبراتۆریەتی نەتەوەی باڵا دەستا بتوێتەوە، بەپێچەوانەوە درێژە بەبوونی خۆی بات و گەشە بکات، بەڵام ئەمە تەواو جیاوازە لە مۆدێلی نەتەوە –دەوڵەت، کە لێرەیا هەموو نەتەوە بچوکتر و کەمینە و پێکهاتەکان ئەبن بەخۆراکی نەتەوەی سەردەست، نەک هەر گەشە ناکەن بەڵکو هێدی هێدی بەرەو توانەوە و لەناوچونیش ئەچن. بە بارێکیترا ئەگەر باس لە سیستەمێکی دیموکراتی ڕاستەقینە بکەین ئەوا ئەبێ باس لە مۆدێلی کۆنفیدراڵیزمی دیموکراتی بکەین بەتایبەت لەو وڵاتانەی کە نەتەوە و پێکهاتەی جیاوازی تیایە بەڵام ئەمیش بە نەنگی نییە کە لێرەیا بوار بۆ باسکردنی نییە.

سامانی وەستا بەکر

٢٠٢٤-٢-٢١

سوید-ستۆکهۆڵم